

Голод 1932–1933 рр. в історичній пам'яті: Україна vs Росія (роздуми над усноісторичними джерелами)

Анотація. Метою статті є аналіз стану в інформаційному просторі (йдеться про усноісторичні дослідницькі центри та мережу Інтернет) свідчень очевидців голоду 1932–1933 рр. на території Росії для з'ясування присутності чи відсутності його в історичній пам'яті. **Методологія** дослідження побудована на принципах історизму та об'єктивності, а головними методами стали періодизації (аналіз усноісторичних джерел у межах певних хронологічних рамок), історико-культурної атрибуції (залежність часу й місця створення, змістовного наповнення усноісторичних джерел від належності до певного соціального професійного середовища та ціннісних установок цього середовища) та історико-порівняльній (зіставлення векторів розвитку записів та удоступнення усноісторичних джерел про голод в Росії й Україні). **Наукова новизна.** Запропоновано поглянути на проблему збереженості пам'яті про голод початку 1930-х рр. в Росії крізь призму акумулювання історичних джерел про цю подію – усної історії специфічними фаховими дослідницькими центрами та репрезентації цих записів в мережі Інтернет. У **висновках** констатовано відносну присутність в інформаційному просторі усноісторичних джерел про голод 1932–1933 рр. на території Росії. Однак зазначені джерела стосуються майже винятково Кубані: публікуються свідчення про голод саме у цьому регіоні, а також проводиться спорадична робота із записування усної історії про цей період. Натомість практично не виявлено ресурсів зі спогадами очевидців про голод початку 1930-х рр. на інших теренах Росії, при тому, що центри з дослідження усної історії функціонують у багатьох регіонах країни. Запропоновано пояснення такої географічної диспропорції у представленні усноісторичних джерел.

Ключові слова: усноісторичні джерела, усна історія, голод 1932–1933 рр., історична пам'ять, Кубань, Росія, Україна.

Удоступнені документи з російських архівів на тему голоду викликають застереження через свідому заангажовану політику їх відбору. Такий підхід було артикульовано російським істориком В.Кондрашиним¹ у відомій фахівцям службовій пояснювальній записці та рекомендаціях упорядникам збірника документів «Голод в СРСР 1929–1934»: «Причому підібрати їх (документи – Т.Б.) треба таким чином, аби було видно трагедію всього селянства, без акценту на Україну [...] Ураховуючи “український фактор”, слід підібрати документи з таким розрахунком, аби вони доводили універсальний характер хлібозаготівель 1932 р.»². Сам же проект було ініційовано 2007 р. як реакцію на ухвалення 28 листопада 2006 р. Верховною Радою України закону «Про Голодомор 1932–1933 рр. в Україні», він мав довести уніфікований характер голоду як в УСРР, так і на інших територіях СРСР³. В.Кондрашин став речником офіційної точки зору Російської держави на голод 1932–1933 рр. як на «спільну трагедію народів СРСР». Тезу про Голодомор як акт геноциду українців він назвав політично мотивованою і блюзнірською⁴.

¹ *Кульчицький С.В.* Кондрашин Віктор Вікторович // Енциклопедія історії України: Додатк. том 2. – К., 2021 (готується до друку).

² Див.: [Електронний ресурс]: <http://resource.history.org.ua/item/0013470>; <http://www.istpravda.com.ua/artefacts/2012/11/26/101572/#0>. Службовий документ було оприлюднено в Україні після того, як керівництво Росархіву випадково долучило його до формального запрошення до участі у проекті. Відповідне документальне видання побачило світ у 2011–2012 рр. під грифами архівних служб Росії, Білорусі, Казахстану. Держкомархів України відмовився від участі (див.: Голод в СРСР: 1929–1934 / Сост.: В.Кондрашин (отв. сост.) и др. – Т.1: 1929 – июль 1932. – Кн.1–2. – Москва, 2011; Т.2: Июль 1932 – июль 1933. – Москва, 2012; Т.3: Лето 1933 – 1934. – Москва, 2011).

³ *Кульчицький С.В.* Кондрашин Віктор Вікторович.

⁴ Там само.

Позиція Української держави, яка призвела до формулювання та прийняття згаданого закону, базувалася на результатах роботи істориків, котрі своєю чергою залучали до джерельних баз своїх праць потужні масиви усної історичних свідчень, адже тоталітарна держава неохоче залишала «документальні» сліди злочинів. І у цьому питанні саме потенціалу усної історії виявилось достатньо для перелому розуміння дослідниками подій початку 1930-х рр. у радянській Україні – від поганого врожаю та колективізації, як твердили тисячі документів – у бік геноцидного характеру голоду. Адже саме усна історія продемонструвала однаковість злочинних дій влади на українській території, визначеній адміністративними кордонами тодішньої УСРР. Вона засвідчила такий перелам у житті людей, який вони не змогли забути, незважаючи й на цілеспрямовану репресивну політику радянської влади, покликану як знищити безпосередніх очевидців, так і залякати та змусити мовчати решту свідків голоду 1932–1933 рр.; і на події Другої світової війни; і на проміжок у понад 50 років вимушеної німоти. І як тільки з'явилася можливість говорити, тисячі людей, незнайомі один з одним, із різних районів, областей і навіть країн, почали виговорювати свій травматичний досвід тієї зими 1933-го року майже однаково нарративом. У ньому відрізнялись імена людей, географічні назви, кількість померлих, але змістовний бік (за умови зіставного порівнювання досвіду очевидця на момент події з огляду на вік, стать, соціальний статус тощо) залишався парадоксально ідентичним ледь не в усіх свідченнях.

На чому базують своє бачення подій початку 1930-х рр. у СРСР російські історики? Розуміючи змістовну обмеженість офіційної документації, накинуту їй традиціями езопової мови тоталітарних держав, грифом обмеженого доступу та свідомою чисткою архівних документів радянських установ та інституцій щодо голоду 1932–1933 рр., та, як видно з наведеної вище вказівки В.Кондрашина, стосовно селекції документів, надзвичайно великої ваги при вивченні злочинів радянського режиму набувають усною історичні джерела.

Видається вкрай важливим проаналізувати інформаційний простір (ідеться про усною історичні дослідницькі центри та мережу Інтернет) на предмет наявності свідчень очевидців голоду 1932–1933 рр. на території Росії. Присутність чи відсутність таких джерельних масивів могли би підтвердити або спростувати тезу В.Кондрашина про уніфікованість намірів та дій влади восени 1932 – узимку 1933 рр. щодо «нищівного» удару голодом у всіх російських зерновиробничих районах СРСР та в УСРР. Сила цього удару була настільки спрямованою й потужною в Україні, що місцеві селяни досі продовжують відрефлексовувати його проговоренням свого або родинного досвіду виживання в той період. І ці розповіді історики та небайдужі громадяни оформлюють у вигляді усної історії.

Переїдімо до огляду центрів з усної історії в Російській Федерації, які могли мати потенціал досліджувати голод початку 1930-х рр. Насамперед окреслимо кількісні параметри усною історичних джерел з історії Голодомору, записаних від свідків голоду 1932–1933 р. в Україні. Діапазон їх кількості, за різними даними, варіюється від 40 тис. (станом на 2007 р.⁵) до 200 тис. та 204 тис. на 2009 і 2008 рр. відповідно⁶. Оскільки автори не навели методики розрахунку саме цих цифр, очевидно, що з огляду на передруки свідчень однієї й тієї самої особи в різних збірниках/ресурсах,

⁵ *Борисенко В.* Свіча пам'яті: Усна історія про геноцид українців у 1932–1933 рр. – К., 2007. – С.22.

⁶ *Верстюк В.* Голодомор 1932–1933 років в Україні – геноцид українського народу // Голодомор 1932–1933 рр. в Україні: причини, демографічні наслідки, правова оцінка: Мат. міжнар. наук. конф., Київ, 25–26 вересня 2008 р. – К., 2009. – С.31; *Онишко Л.* Створення Національної книги пам'яті жертв Голодомору в Україні в 1932–1933 рр. // Національний музей «Меморіал пам'яті жертв Голодоморів в Україні» [Електронний ресурс]: <http://memorialholodomors.org.ua/uk/component/content/article/108>

масив опублікованих свідчень, імовірно, може бути дещо меншим. Очевидно, ідеться не про спорадичні публікації поодиноких усноїсторичних джерел, а про вже потужний масив даних у понад кілька десятків тисяч джерел, які покривають усю територію тодішньої УСРР (із деякими застереженнями щодо Молдови, котра під час голоду входила до складу радянської України як Молдавська АСРР).

Так склалося, що польова робота, у рамках якої могла бути зібрана інформація про голод 1930-х рр. у Росії, була прерогативою етнографів. Працівниця Краснодарського державного історико-археологічного музею-заповідника ім. Е.Феліцина Н.Корсакова, випускниця історичного факультету Кубанського державного університету 1973 р., зізналася, що вперше вона почула про голод не з лекцій викладачів та підручників, а зі спогадів очевидців. Уже у статусі співробітниці зазначеної музейної установи, разом з іншими колегами, перші історико-етнографічні експедиції та відрядження вона розпочала у середині 1970-х рр. Спогади 80–90-річних старожилів кубанських станиць Н.Корсакова фіксувала в польових щоденниках⁷.

Професор І.Алексєенко ініціював низку публікацій про голод у місцевій кубанській пресі (1988–1992 рр.), а 1993 р. підготував наукове видання про репресії на Кубані та Північному Кавказі в 1930-х рр.⁸ Фактично це була перша спроба ввести в публічний простір тему голоду. Ці публікації викликали суспільний інтерес, а відтак на адресу дослідника почали надходити листи від очевидців подій. Ще у січні 1989 р. І.Алексєенко передав 20 таких листів на зберігання до тодішнього партійного архіву⁹. Утім цього поштовху виявилось недостатньо для того, аби, за висловом російського історика О.Рожкова, «подолати забуття» тематики голоду та репресій 1930-х рр.¹⁰

У середині 1990-х рр. була ще одна спроба започаткувати подальші дослідження теми голоду, принаймні на Кубані, із залученням даних усної історії як історичного джерела. Так, 1995 р. завідувачка усноїсторичної лабораторії Російського державного гуманітарного університету Д.Худова у своїй публікації про «чорні дошки» на Кубані використала винятково усні свідчення¹¹. Це була низка інтерв'ю, записаних 1989 р. співробітниками лабораторії від жителів станиці Уманської Краснодарського краю (перейменована на Ленінградську, нині охоплює територію чотирьох станиць). Авторці вдалося досягти поставленої мети: вивести тему голоду в регіоні за рамки установлені в російській історіографії схеми та запропонувати нові напрями для подальших досліджень. Ішлося, зокрема, про обшуки, відбирання всього продовольства, голодування, смертність, посівну 1933 р., насінневу допомогу, режим застосування чорних дошок і ставлення до них станичників, блокування поселень, адаптацію переселенців на нових місцях поселення, співіснування їх із місцевими мешканцями¹².

Але чому ж у пострадянській Росії запис усної історії від жителів регіонів, що постраждали від голоду, не отримав продовження? Адже відомо, що документи не дають можливості поглянути на передумови, причини, механізми, часові й географічні параметри голодування, зважаючи на однобоке висвітлення цієї проблематики партійними ідеологами.

⁷ Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилков // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.: Мат. науч.-практ. конф. / Под ред. Н.И.Бондаря, О.В.Матвеева. – Краснодар, 2009. – С.208.

⁸ Алексєенко И.И. Репрессии на Кубани и Северном Кавказе в 30-е гг. XX в. – [Б. м.], 1993. – 114 с.

⁹ Рожков А.Ю. «Мыши съели людей...»: память о голоде 1932–1933 гг. в откликах на публикации И.И.Алексєенко // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.50, 56.

¹⁰ Там же. – С.55.

¹¹ Худова Д. Черные доски: tabula rasa: Голод 1932–33 в устных свидетельствах // Голод 1932–1933 гг. / Отв. ред., вступ. ст. Ю.Н.Афанасьев. – Москва, 1995. – С.67–87.

¹² Там же. – С.70–86.

Така відсутність масового інтерв'ювання очевидців голоду початку 1930-х рр. тим більш дивна, що, судячи з кількості публікацій з історичної тематики про відповідний період, у Російській Федерації сформувався окремий напрям історіографічних досліджень – південноросійська історіографія про голод 1932–1933 рр. І водночас нав'язливо висловлюється дивна теза про недостатню вивченість даної проблематики у країні й за кордоном станом на 2009 р.¹³

Якщо за мету було поставлено недопущення усноісторичного наративу про голод до публічного дискурсу через, скажімо, небезпеку зіпсувати імідж сталінського режиму, чи недостатність аргументів на користь «нищівного» удару в 1932–1933 рр. в ряді російських регіонів, то мети було досягнуто. Через відхід покоління, яке особисто пережило голод, на сьогодні запис усної історії про ті події можливий лише від наступного покоління, а не від безпосередніх очевидців трагедії.

Спробуємо поставити себе на місце російських дослідників. Одним з аргументів на користь труднощів дослідження періоду початку 1930-х рр. можна було б назвати недоступність архівних документів через їх засекречення. Але, по-перше, тоді тим більше зростає значення й потенціал інтерв'ювання безпосередніх свідків голоду (а також їхніх дітей). По-друге, маємо дані про розсекречення: наприклад, у 2008 р. було знято грифи обмеження доступу з документів Куцевського райкому партії за 1923–1955 рр. (Краснодарський край), у тому числі матеріалів кінця 1920 – початку 1930-х рр.¹⁴ Можливо, частково мова йде про документи щодо особового складу, які мають термін зберігання 75 років (1933 р. + 75 років = 2008 р.). Тобто гіпотетично на кінець 2000-х рр. мали б бути зняті грифи й з інших подібних матеріалів, і відтак бути залученими в обіг разом з усноісторичними джерелами.

Натомість за межами Кубані маємо лише поодинокі приклади записування усної історії щодо голоду. За даними В.Кондрашина, уже станом на 1991 р. за допомогою анкети «Свидетель голода 1932–1933 гг. в деревне Поволжья» було проведено опитування понад 300 респондентів у 46 селах 28 районів Саратовської та Пензенської обл. (у 1930-х рр. регіон охоплював Нижньоволзький і Середньоволзький краї, а також Автономну Республіку Німців Поволжья)¹⁵. Правда, він не зазначив подальшу долю цих усноісторичних джерел – 277 анкет (за свідченням С.Кульчицького, їх не було опубліковано¹⁶). Чому ж далі не була продовжена робота зі збирання усної історії очевидців трагедії для уточнення хронологічних, географічних параметрів голоду та його механізму? У підсумку історія російського села того періоду представлена винятково офіційними документами, а голоси селян і безпосередніх учасників подій у цьому джерельному масиві відсутні.

Підкреслимо, що станом на 2004 р. В.Кондрашин опитав близько 700 очевидців подій у 102 поселеннях 5 областей – досить потужний масив. Ці усноісторичні джерела він використав у публікації 2004 р. («Трагедия 1932–1933 гг. в поволжской деревне в памяти народной»). Далі дослідник зробив висновок про зіставність зібраних ним усноісторичних джерел та фактично першого видання свідчень в Україні «ЗЗ-й: Голод: Народна книга-меморіал», упорядкованого Л.Коваленко та

¹³ Бондарев В.А. Голод 1932–1933 в южнороссийской историографии: проблемы, направления и перспективы исследования // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.10.

¹⁴ Берляев А.И. Коллективизация в Куцевском районе Краснодарского края: По архивным документам Куцевского райкома ВКП(б): Рассекреченные документы // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.116.

¹⁵ Кондрашин В. Голод 1932–1933 гг. в деревнях Поволжья // Скеписис: научно-просветительский журнал [Електронний ресурс]: https://scepsis.net/library/id_459.html

¹⁶ Кульчицький С.В. Кондрашин Віктор Вікторович.

В.Маняком¹⁷. Але зазначена збірка свідчень була першою ще в УРСР, після чого впродовж трьох десятиліть зібрано й оприлюднено величезний масив усної історичних джерел, абсолютно незіставний із тією незначною кількістю російських свідчень, про які писав В.Кондрашин.

Як же розвивалися наукові школи з усної історії в Росії з кінця 1980-х рр.? Відомо, що вже в 1989 р. у СРСР пройшло дві наукових конференції з проблем усної історії – у Московському історико-архівному інституті та місті Кірові. Саме в контексті усної історії згадано про готовність людей похилого віку розповісти про «голод 1930-х рр.»¹⁸. Того ж 1989 р. було створено Асоціацію усної історії Росії.

Деякі центри із дослідження усної історії припинили існування чи були інтегровані в інші дослідницькі лабораторії. Ідеться, зокрема, про Російський державний гуманітарний університет, В'ятський педагогічний університет, Калінінградський державний університет¹⁹. Центр усної історії Європейського університету у Санкт-Петербурзі розробив програму, яка була спрямована на розвиток досліджень і підготовку спеціалістів в області аналізу усних спогадів²⁰. Упродовж 2005–2013 рр. при історичному факультеті Петрозаводського державного університету існував центр усної історії²¹. Певний час діяло Студентське наукове товариство усної історії Кубанського державного технологічного університету²². Є відомості про створення Міжвузівського науково-освітнього центру «Нова локальна історія» як спільного проекту Ставропольського державного університету та Російського державного аграрного університету (Московська сільськогосподарська академія ім. К.Тимірязєва). Одним із напрямів досліджень заявлено сільську історію, історію повсякдення, пограничних областей Північного Кавказу, компаративне джерелознавство ставропольської історії, усна історія загалом²³. Проте нам не вдалося знайти детальні свідчення про діяльність цього центру.

Натомість є дані про існування станом на осінь 2020 р. низки регіональних шкіл усної історичних досліджень. Так, з грудня 1990 р. продовжує діяти центр усної історії й етнографії Алтайського державного педагогічного університету²⁴. При Пермському державному педагогічному університеті з 2005 р. функціонує центр усної історії та візуальної антропології²⁵. Науково-освітній центр усної історії у Воронежі почав роботу 2001 р., а з 2014 р. він став структурним підрозділом Воронежського інституту високих технологій²⁶.

Відомо, що у Волгоградській обл. на початку 1990-х рр. було проведено польові дослідження з історії та етнографії козацьких поселень, але через брак фінансування всі програми згорнули, включно з етнографічною експедицією Волгоградського університету. Із 1997 р. було організовано етнографічну практику для студентів упродовж трьох років, які за питальниками записували інтерв'ю, у тому числі

¹⁷ Кондрашин В. Голод 1932–1933 гг. – общая трагедия народов СССР // Известия Пензенского государственного педагогического университета им. В.Г.Белинского: Гуманитарные науки. – Вып. 11(15). – Пенза, 2009. – С. 118.

¹⁸ Бердинских В.А. Проблемы устной истории в СССР // Этнографическое обозрение. – 1992. – №5. – С. 149.

¹⁹ Реброва И. Организация и деятельность студенческого научного общества по устной истории Кубанского государственного технологического университета // У поисках власного голосу: Усна історія як теорія, метод та джерело / За ред. Г.Г.Грінченко, Н.Ханенко-Фрізен. – Х., 2010. – С. 120.

²⁰ Проекты: Факультет истории: Европейский университет в Санкт-Петербурге [Електронний ресурс]: <https://eusp.org/history/scientific-life>

²¹ Центр устной истории Петрозаводского государственного университета [Електронний ресурс]: <http://oralhist.karelia.ru/>

²² Реброва И. Организация и деятельность студенческого научного общества по устной истории... – С. 123–125.

²³ Межвузовский научно-образовательный центр «Новая локальная история» [Електронний ресурс]: <http://window.edu.ru/resource/088/43088>

²⁴ Див.: [Електронний ресурс]: https://old.altspu.ru/history/nil/lik/lik_ethno/

²⁵ Див.: [Електронний ресурс]: <https://pspu.ru/university/fakultety-i-instituty/istoricheskij/laboratorii/centr-ustnoj-istorii/>

²⁶ Див.: [Електронний ресурс]: <http://historyvoice.ru/%D0%BE-%D0%BD%D0%B0%D1%81>

з очевидцями голоду 1930-х рр. Цю роботу дослідниця М.Риблова розпочала ще 1983 р. та продовжувала займатися усноїсторичними студіями впродовж 2000-х рр.²⁷

Центр усної історії й біографії Міжнародного історико-просвітницького, правозахисного і благодійного товариства «Меморіал» основну свою діяльність спрямовує на дослідження історії політичних репресій та історії повсякдення. Проекти стосувалися, наприклад, досвіду дружин і дітей «зрадників Батьківщини», які були в'язнями ГУЛАГ, проводилися відеоінтерв'ю з жертвами та свідками радянської тоталітарної епохи²⁸.

Центр міждисциплінарних гуманітарних досліджень при Південному федеральному університеті (колишній Ростовський), створений 2016 р., серед напрямів своєї діяльності назвав записування від мешканців краю усної історії²⁹. Але нам не вдалося виявити слідів інтерв'ювання з тематики голоду початку 1930-х рр.

У Південному регіоні студіями з історичної тематики найактивніше займається Південний науковий центр РАН. У його структурі створено дві лабораторії: з дослідження козацтва (донського); історії та етнографії. Серед наукового доробку першої – рецензія на працю, присвячену нищенню радянською владою донського козацтва³⁰, а також висвітлення подій Другої світової війни. Як бачимо, голод початку 1930-х рр. аж ніяк не відноситься до тематики досліджень цих наукових інституцій, попри задекларований інтерес другої лабораторії до питань трансформації, повсякденного життя й національно-державного будівництва радянського періоду³¹.

Серед дотичних наукових інституцій Краснодарського краю варто згадати Науково-дослідний центр, що функціонує при Кубанському козацькому хорі. Початок його діяльності припав на 1974 р., коли при крайовому будинку народної творчості відновився фольклорно-етнографічний кабінет, 1990 р. реорганізований у відділ фольклору та етнографії при новоствореному тоді Центрі народної культури Кубані (ліквідований у грудні 2013 р.³²). У 2002 р. відділ набув статусу Науково-дослідного центру традиційної культури Кубані у складі Кубанського козацького хору. Однією з цілей визначено введення до наукового та «практичного» обігу публікацій, видань, історичних та етнографічних матеріалів козацтва й етнічних груп Кубані, півдня Росії³³. Судячи з відкритих джерел, центр продовжує працювати над поповненням власного архіву, зокрема з усної історії, де знаходиться місце й для оповідей про голод 1930-х рр. Адже від 1975 р. завдяки щорічним фольклорно-етнографічним експедиціям було сформовано базу даних із понад 200 магнітофонних плівок (1972–1985 рр.), близько 4500 аудіокасет (1985–2011 рр.), 300 відеокасет (1990–2010 рр.), а з 2011 р. записи ведуться за допомогою цифрової апаратури. Станом на 2015 р. було обстежено майже всі території, що входили до складу Кубанської області – загалом близько 350 населених пунктів³⁴.

Ще одна установа, де зберігаються матеріали експедицій зі свідченнями про голод, це вже згаданий Краснодарський державний історико-археологічний музей-заповідник ім. Е.Феліцина. Є дані про зафондовані музеєм матеріали експедицій 1978, 1986 рр. до

²⁷ Рыблова М.А. «Устная история» донских казаков в полевых этнографических исследованиях // Вестник Волгоградского государственного университета: Серия 4, История. – Вып.1(21). – Волгоград, 2012. – С.179.

²⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://www.memo.ru/ru-ru/collections/archives/oral-history/>

²⁹ Див.: [Електронний ресурс]: https://www.sfedu.ru/www/stat_pages22.show?p=ELS/inf/D&x=ELS/10481

³⁰ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-kazachestva/>

³¹ Див.: [Електронний ресурс]: <http://www.ssc-ras.ru/ru/resdep/unc/departments/laboratorija-istorii-i-ynografii/>

³² Перцева Ю.И. Роль научных центров в изучении и сохранении культурного наследия казаков Юга России (1970–2000-е гг.) // Вестник Волгоградского государственного университета: Серия 4, История. – Вып.3(27). – Волгоград, 2014. – С.96. Див.: [Електронний ресурс]: <https://sbis.ru/contragents/2308029486/230801020>

³³ Див.: [Електронний ресурс]: <https://culture.gov.ru/documents/informatsiya-o-deyatelnosti-nauchno-issledovatel'skogo-tsentra-traditsionnoy-kultury-gbntuk-kk-kubans/>

³⁴ Там же.

Тимашевського й Мостовського районів Краснодарського краю³⁵. Також в основу досліджень різних аспектів життя кубанського села початку 1930-х рр. покладено матеріали діалектологічних та етнолінгвістичних експедицій Південного федерального університету й Південного наукового центру Російської академії наук за 1980–2009 рр.³⁶

Можна говорити і про створення дослідниками особистих архівів усної історичної джерел із тематики голоду початку 1930-х рр. Так, Н.Корсакова зберігає щоденники за 1979, 2000, 2004 рр., записані, відповідно, у станицях Старолеушковська, Новотитарівська, Брюховецька³⁷. Відомі прізвища ще кількох фахівців, які виїздили для роботи «в поле» та формували власні архівні масиви усних свідчень, зокрема про події початку 1930-х рр.³⁸

Часто свідчення про голод фіксуються в результаті опитування людини з іншої тематики. Так, 2007 р. було записано інтерв'ю з основоположником регіональної наукової школи фізики В.Писаренком в рамках проекту, підтриманого Російським державним науковим фондом «Метод усної історії в дослідженні регіонального наукового співтовариства». Науковець народився 1925 р. у станиці Стародерев'янківській, а описував події голоду зими 1932–1933 рр. на хуторі Старі Челбаси Канівського району. Сюжет про голод згадав сам респондент, а не інтерв'юєр³⁹.

Як бачимо, хронологічно процес створення наукових центрів з усної історії розпочався в Росії раніше, ніж в Україні, і центри з усної історії тут, у тому числі на Кубані, представлені численними й різноманітними науковими школами. Проте саме в Україні було акумульовано надзвичайно потужний масив усної історичної джерел про Голодомор. Щодо Російської Федерації, то в тематиці наукових досліджень навіть регіональних кубанських профільних інституцій спостерігаємо інші пріоритети. Наприклад, 2013 р. у Краснодарі було видано збірник спогадів очевидців про нацистську окупацію на Північному Кавказі⁴⁰.

Узагалі говорячи про усну історію як напрям історичної науки у сучасній Росії, не можна не помітити, наскільки агресивно-домінуючою в ній є тема «Великої Вітчизняної війни». Залежно від географічних параметрів регіону чи учасників відповідних проектів переважно окреслюється наступна тематика: повсякдення під час окупації, блокада Ленінграда, оstarбайтери, нацистська окупація, робота й життя в тилу, концентраційні табори тощо. Ухил у воєнну проблематику настільки відчутний, що російський історик О.Рожков однією з причин нехтування усними свідченнями про голод початку 1930-х рр. на Кубані відкрито називає конфлікт між офіційною історією, яка заповнила інформаційний простір дослідженнями подій війни, та неофіційною⁴¹. Нагадаємо, що наратив «Великої Перемоги» покладено в основу сучасного російського націєтворення та державного патріотизму. Тому і складається враження, що тема голоду початку 1930-х рр., витвореного сталінським режимом, принаймні на Кубані, та, імовірно (нам не вистачає даних усної історичної джерел для ствердного висловлювання), і в інших регіонах Росії – для сучасних російських істориків незручна.

³⁵ Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилков. – С.213.

³⁶ Власкина Т.Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.173.

³⁷ Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилков. – С.213.

³⁸ Власкина Т.Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам. – С.173; Власкина Н.А. Языковой концепт голод в донских говорах // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.183–184.

³⁹ Еремеева А.Н. Голод на Кубани в памяти кубанского ученого В.Ф.Писаренко // Там же. – С.216–219.

⁴⁰ Сборник устных воспоминаний свидетелей и людей, переживших оккупацию на Северном Кавказе / Сост. Н.А.Чугунцова, М.А.Лаврентьева, Е.Ю.Седой. – Краснодар, 2013. – 196 с.

⁴¹ Рожков А.Ю. «Мыши съели людей...»... – С.52–53.

Усна історія Голодомору 1932–1933 рр. в Україні, як відомо, широко представлена в українському сегменті мережі Інтернет. Не зупиняючись на цьому докладно, зазначимо лише, що передусім це сайт Національного музею Голодомору-геноциду⁴². Потужні ресурси – два проекти Інституту історії України НАН України («Цифровий архів Голодомору», «Електронний корпус документів»)⁴³. На сайті Інституту національної пам'яті та Інституту історії України розміщено 18 томів Національної книги пам'яті жертв Голодомору, що містять окремий розділ зі свідченнями очевидців. Деякі книги пам'яті включають усноісторичні джерела, як залучені з тематичних збірників, так і самостійно зібрані архівними, бібліотечними, музейними працівниками, освітянами, школярами, студентами. Тільки серед серійних видань – двотомник О.Веселової, тринадцятитомник Ю.Мицика, чотиритомник свідчень очевидців для Комісії Конгресу США, десятки інших видань, сотні й тисячі окремих публікацій, свідчень, включно з аудіо- та відеозаписами. Окремі наративи публікуються на сайтах архівних установ, центральних і регіональних телеканалів, онлайн-новинних проєктів, музеїв.

Як же оприлюднено «усну історію» голоду 1932–1933 рр. в Росії? Найбільшим цілісним зібранням свідчень, яке нам удалося знайти, виявилася публікація частини польових матеріалів Кубанської фольклорно-етнографічної експедиції Науково-дослідного центру традиційної культури Кубанського козачого хору у вигляді додатку до збірника матеріалів науково-практичної конференції («Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 г.»). Подано 146 записів, зроблених переважно у Краснодарському краї. Ці спогади лягли в основу низки публікацій учасників згаданої конференції про голод у південноросійському селі. Судячи з вихідних даних легенди свідчень, останні було записано у 1990–2008 рр. Формування бази даних з голоду розпочалося 1975 р. Географію проєкту окреслено як Кубанська область – колишня територія Кубанського козацького війська (Краснодарський, Ставропольський краї, терени Адигеї й Карачаєво-Черкесії)⁴⁴. На сайті Кубанського козацького війська подано згаданий додаток на восьми сторінках⁴⁵.

На сторінці Науково-дослідного центру традиційної культури Кубанського козачого хору опубліковано одну рубрику «Усні розповіді про голод 1933 р., записані у жителів станиць Отрадненського району Краснодарського краю». Записи зробили дев'ятеро дослідників у ході Кубанської фольклорно-етнографічної експедиції у 1996 та 2018 рр. у шести станицях указанного району та в одному хуторі. Зберігаються документи в архіві НДЦ. Наведено понад 20 цитат без належної паспортизації, зокрема вказівки на місце та рік запису, вік респондентів. Подання усноісторичних джерел організовано таким чином, що вони виступають підтвердженням уже сформульованих тез про діяльність «комсодів» (комітети сприяння колективізації), харчування, вилучення продовольства, масову смертність, поховання в ямах тощо⁴⁶.

Кілька публікацій усноісторичних джерел, присвячених голоду на Кубані, виявлено на сайті Отрадненського районного товариства істориків-архівістів в

⁴² Див.: [Електронний ресурс]: www.holodomormuseum.org.ua

⁴³ Див.: [Електронний ресурс]: http://resource.history.org.ua/cgi-bin/eiu/history.exe?C21COM=S&I21DBN=PRJ&P21DBN=PRJ&S21FMT=brief_prj&S21ALL=%28%3C.%3EZP%3D!%3C.%3E%29&S21SRW=nm&S21SRD=UP&S21STN=1&S21REF=15&S21CNR=300

⁴⁴ Голод на Кубані: 1932–1933 гг.: Полевые материалы Кубанской фольклорно-этнографической экспедиции Научно-исследовательского центра традиционной культуры ГНТУ «Кубанский казачий хор» // Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг. ... – С.336–442.

⁴⁵ Там же. Див. також: [Електронний ресурс]: <http://www.slavakubani.ru/content/detail.php?ID=2603&page=1>

⁴⁶ Див.: [Електронний ресурс]: https://kx.ru/scince/ustnye_rasskazy_o_golode_1933_g_zapisannye_u_zhiteley_stanits_otradnenskogo_rayona_krasnodarskogo_k/

ім'я святого преподобного Нестора-Літописця. Це публікація двох свідків голоду зі станиці Надьожної Отрадненського району, записана місцевим жителем, краєзнавцем і членом районного товариства істориків-архівістів В.Чесноковим⁴⁷; стаття А.Коровіна про голод у станиці Отрадненській із посиланням на п'ятьох очевидців у різних станицях району; стаття А.Дейневича «Рассекреченный голод (К 80-летию начала Голодомора 1932–1933 гг.)» про виставку 2009 р., присвячену голоду на Кубані, організовану Краснодарським державним історико-археологічним заповідником ім. Е.Феліцина⁴⁸. Розміщено тут і дипломну роботу 1993 р. про колективізацію й голод 1932–1933 рр. на Кубані, побудовану в тому числі на спогадах жителів Отрадненського району (утім не подано перелік респондентів)⁴⁹.

Один випуск регіонального журналу «Родная Кубань» за 2002 р. було присвячено винятково спогадам (28) та свідченням 43 очевидців голоду на Кубані 1932–1933 рр.⁵⁰

У 2015 р. матеріали про голод 1932–1933 рр. на Кубані розмістив на сторінці власного «живого журналу» користувач svetkuban. Тут посилання на низку статей зі збірника «Историческая память...», газетні публікації очевидців, постанова Держдуми від 2 квітня 2008 р. №262-5 про заяву, присвячену «пам'яті жертв голоду 30-х рр. на території СРСР», інфографіка МЗС РФ про «голод у СРСР», п'ятитомник «Трагедия советской деревни», книга Є.Осколкова про хлібозаготівлі та голод 1932–1933 в Північно-Кавказькому краю, таємна постанова від 8 травня 1933 р. про припинення репресій на селі тощо⁵¹. Автор профілю вказує, що ці матеріали він розмістив як реакцію на публікації у соціальних мережах, в яких применшувалися сталінські репресії, або зазначалося, що репресовані самі винні. Тобто оприлюднення низки джерел до актуальної тематики дослідження у себе на сторінці стало приватною ініціативою небайдужого громадянина. Проте ми так і не виявили централізованого місця зберігання таких матеріалів і публікацій онлайн, що може свідчити про відсутність інтересу до теми як у російської центральної, регіональної влади, так і наукової спільноти загалом.

Близьким до «класичної» усної історії є видання «Гибель российского крестьянства», що репрезентує щоденник з 11 зошитів сина священника станиці Должанської Єйського району Краснодарського краю М.Поповича, а також спогади М.Роя зі станиці Дядьківської (первісно заселена переважно українцями) «Бегство из ада» (написані в Канаді)⁵². Слід уточнити, що свідчення М.Роя («Я ось уже дев'ятий десяток років живу на цьому світі й минуле, пережите забути не можу, [...] і за нагоди розповідаю іншим») ⁵³ взято як епіграф до однієї статті про голод 1932–1933 рр. на Кубані. Проте прискіпливе вивчення біографії М.Роя свідчить, що очевидцем голоду як житель станиці він не був. У 1929 р. його як козака було вислано в табір на Урал, а 1931 р. він, завдяки вмінню працювати з геофізичними приладами, став членом топографічної експедиції, що займалася зйомкою тундри від річок Печори до Обі. Оскільки охорони в експедиції не було, М.Рой зміг утекти, через Кавказ дістався до Туреччини, а після завершення війни опинився в Канаді⁵⁴. І чи не єдиним безпосереднім свідченням (інші відомості він міг отримувати від своїх рідних та друзів уже пізніше) став опис його подорожі потягом на південь: «В Армавірі, на

⁴⁷ Див.: [Електронний ресурс]: http://roia.otradnaya.com/files/Chesnokov_VI_Vospominaniya_o_golode.pdf

⁴⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <http://roia.otradnaya.com/documents.php>

⁴⁹ Див.: [Електронний ресурс]: http://roia.otradnaya.com/files/Ivanov_Diplom_o_golode.pdf

⁵⁰ Родная Кубань. – 2002. – №3. – С.14–144.

⁵¹ Див.: [Електронний ресурс]: <https://svetkuban.livejournal.com/459828.html>

⁵² Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилов. – С.211.

⁵³ Там же. – С.208.

⁵⁴ Див.: [Електронний ресурс]: <https://synchasvetlana.livejournal.com/35564.html>

станції, бачу, сидять дві дівчинки, пухлі, прозорі обличчя, одна, ворущаючи губами, простягає ручки, біля іншої лавки лежить померла жінка, а поблизу неї хлопчик не плаче, а стогне, а далі, бачу, повз спокійно ходять охоронці й вартові»⁵⁵. Інше спостереження стосувалося вокзалу станиці Кавказької, де патрульні заганяли всередину будівлі жінок похилого віку та відбирали в них мішечки з кукурудзяною крупою, по яку ті їздили до Осетії та Гроznego⁵⁶.

Для порівняння: в Україні виявлені на сьогодні щоденники тих років (найвідоміші – учительки О.Радченко та партійця Д.Заволоки) зведені в одне видання й удосконалені онлайн⁵⁷ (до публікації книги в 2018 р. ці документи також розмішувалися на різних ресурсах). Чому відсутній інтерес до публікації цих важливих джерел до історії козацьких станиць Кубані, зокрема й подій голоду? Адже оприлюднення на сайті рукописів – процедура нескладна й не потребує фінансових витрат.

Проект «Безсмертний барак», що включає 1 млн 926 тис. 759 імен, позиціонує себе «найбільшою живою енциклопедією про репресованих»⁵⁸. У ньому є розділ «Злочини радянської влади», сторінка «Голод у СРСР», рубрика «Голод у 1932–1933». Подаються витяги з листів, що датуються лютим 1933 р., до червоноармійців від рідних із Північно-Кавказького краю про ситуацію на їхній малій батьківщині⁵⁹. Причому за ілюстрацію взято фотографію інженера Віннербергера околиць українського Харкова, де було місце масових поховань, із табличкою: «Здесь категорически воспрещается производить похоронь»⁶⁰.

В.Кондрашин у своїй монографії 2008 р. «Голод 1932–1933 годов: трагедия российской деревни» у додатку 1 подає перелік опитаних ним свідків голоду в Поволжі й на Південному Уралі (Волгоградська, Оренбурзька, Пензенська, Самарська, Саратовська обл.)⁶¹. Проте, на нашу думку, публікація самих спогадів (а не простий перелік прізвищ свідків), імовірно, збагатила б історіографію голоду на території Росії та спонукала до подібної роботи дослідників в інших регіонах. І тоді, можливо, російські історики мали б більше опублікованих усноісторичних джерел до цієї теми, а порівняльні студії могли базуватися не лише на офіційній документації, яка відкладалася в архівних установах, але й на думці безпосередніх очевидців.

Дивують підходи деяких російських дослідників до усної історії як виду історичного джерела. Т.Власкіна, котра сама записувала інтерв'ю з очевидцями голоду та зробила висновок про кореляцію усноісторичних джерел із документами, що відклалися в архівах, із погляду хронології, послідовності подій, назв населених пунктів, імен⁶², аналізує усну історію не як історичне джерело дослідження голоду, а як джерело до вивчення питань «соціалістичної трансформації культури», наслідків для окремої людини, сприйняття трагічних подій людьми⁶³. Інший історик, говорячи про листи свідків голоду, назвав головними аспектами, які надає цей вид історичного джерела, суб'єктивні переживання та досвід виживання, стверджуючи,

⁵⁵ Корсакова Н.А. Голод 1932–1933 гг. на Кубани в воспоминаниях старожилов. – С.211.

⁵⁶ Там же.

⁵⁷ «Репресовані» щоденники: Голодомор 1932–1933 рр. в Україні / Упор., вступ. ст., заг. ред. Я.Файзуліна. – К., 2018. – 352 с.

⁵⁸ Див.: [Електронний ресурс]: <https://bessmertnybarak.ru/about/>

⁵⁹ Див.: [Електронний ресурс]: https://bessmertnybarak.ru/article/soobscheniy_o_golode_1933/

⁶⁰ Див.: [Електронний ресурс]: https://bessmertnybarak.ru/rubric/golod_v_1932-1933/

⁶¹ Кондрашин В. Приложение 1: Список свидетелей голода 1932–1933 гг. в Поволжье и на Южном Урале, опрошенных автором в ходе социологического обследования поволжских и южноуральских деревень // Голод 1932–1933 гг.: трагедия российского села. – Москва, 2008. – С.488–506.

⁶² Власкіна Т.Ю. Голод на Дону по устным свидетельствам. – С.159.

⁶³ Там же. – С.171.

що свідки, на відміну від учених, науково не аналізують голод в «історичному чи соціологічному аспектах»⁶⁴. Тобто він відмовляє респондентам у праві намагатися сконструювати власне бачення подій, часто альтернативне офіційній радянській версії, акцентуючи увагу на емоційності усної історичних джерел із теми та їх вузькій спрямованості, сконцентрованих на виживанні.

Отже, бачимо удоступнення в мережі Інтернет найбільшого виявленого нами масиву усної історичних джерел із голоду на Кубані (близько 70 у журналі «Родная Кубань» та публікація додатку зі 146 свідченнями у збірнику «Историческая память населения Юга России о голоде 1932–1933 гг.»). Уважаємо, для цього регіону представлений масив змістовно багатий, хоч і нерепрезентативний – з огляду на голод, події мають бути зафіксовані в пам'яті набагато більшої кількості очевидців та удоступнені в мережі Інтернет для неупередженого дослідження минулого. Зручним для дослідників виглядало б зведення розрізаних свідчень в єдину базу, можливо, із викладенням онлайн принаймні частини записів інших тематичних експедицій Кубанського хору.

Дослідження голоду початку 1930-х рр. як один із напрямів діяльності інституцій, що записують усну історію, також нами не зафіксовано (крім окремих ініціатив та діяльності Кубанського хору, для якого, зрозуміло, голод також не є провідною темою інтерв'ювання). Можемо говорити про відсутність системної, цілеспрямованої роботи зі збору свідчень очевидців голоду 1932–1933 рр. в різних регіонах Росії (крім Кубані, де все одно переважна більшість зібраних матеріалів, зрозуміло, стосується побуту, обрядовості кубанських козаків за відсутності українського компоненту при аналізі даних) центрами усної історії за їх наявності та фінансової спроможності (кращої, ніж в українській науці й освіті). Оприлюднені в Мережі усної історичні джерела про голод на Кубані свідчать про присутність пам'яті про трагедію на цих теренах, але натомість там практично не представлено наративів інших регіонів.

Нагадаємо, що в Україні видаються збірники документів і свідчення на рівні районів. Подібні серійні видання або хоча в публікації онлайн із метою економії коштів могли бути зроблені і для Кубані по станицях (та/або районах, якщо не вистачає матеріалу по окремих станицях). Можна було б зробити видання усної історичних джерел із виділенням тематичних блоків: наприклад, книга про вилучення продовольства, про людяність, про їжу, про фольклор, стратегії виживання. Є потенціал для максимальної інтеграції усної історичних джерел в історичні дослідження, побудовані на архівних матеріалах, та проведення верифікації й кореляції даних обох видів джерел.

Найменш фінансово та часово затратним було б оприлюднення усної історії голоду 1932–1933 рр. на сайтах архівних установ, навчальних закладів, центрів дослідження усної історії. В Україні встановлено окремий день для вшанування пам'яті померлих від голоду. У цю дату проводяться тематичні заняття у школах, знімаються телевізійні передачі та документальні фільми (як мінімум, запис кількох інтерв'ю очевидців чи демонстрація таких записів – це вже маленький документальний фільм). Натомість у Російській Федерації ми не спостерігаємо нічого подібного – при тому, що, повторимо, дослідження усної історичних джерел та проведення польових записів там має тривалішу традицію, ніж в Україні.

Описані вище механізми удоступнення відомостей про голод 1932–1933 рр. можуть бути застосовані до відповідних усної історичних джерел в інших регіонах Росії – передусім за умови їх наявності та покриття ними значної території:

⁶⁴ Рожков А.Ю. «Мыши съели людей...»... – С.51.

представлення таких джерел онлайн на певних ресурсах, чи в базах даних, або у вигляді опублікованих збірок. Однак поки що виглядає, що у випадку з іншими російськими регіонами маємо спорадичні зусилля щодо записування усноісторичних джерел про голод та окремі розпорошені свідчення. Найявні, зокрема, поодинокі свідчення очевидців голоду на Поволжі у статті В.Кондрашина. Натомість у його монографічному дослідженні подано лише перелік свідків голоду та фольклор про голод на Поволжі й Південному Уралі.

Підкреслимо, що окремі ініціативи зі збору усних свідчень не можуть «покрити» територіально великі колишні зернові регіони початку 1930-х рр. Те саме стосується запровадження усної історії як масового, достовірного джерела вивчення трагічних подій 1930-х рр., як це сталося в Україні. Удоступнення російськими дослідниками не поодиноких, а масових усноісторичних джерел із тематики голоду, записаних відповідно до прийнятих норм у різних регіонах Росії, було б підставою для спростування теперішніх висновків.

На сьогодні ж у випадку із «позакубанськими» російськими свідченнями про голод, мова може йти про відсутність потужного репрезентативного масиву усноісторичних джерел, коли немає змоги створити масиви даних, зіставні з українськими районних та обласних рівнів. Активна, на рівні українських колеґ, збирацька й археографічна робота російських візаві дала б змогу дослідникам Голодомору порівняти наратив жителів різних адміністративно-територіальних одиниць СРСР про події початку 1930-х рр.

Відсутність усної історії про голод 1932–1933 рр. в Росії не можна пояснити просто замовчуванням цієї події через страх перед порушенням заборони, установлені ще самим Й.Сталіним у розпал трагедії в лютому 1933 р. (його заява: «Ми добилися того, що підняли завдяки колгоспам бідняків до рівня середняків»⁶⁵). Заборона діяла й у радянській Україні, але страх став на заваді участі в інтерв'ю респондентів у небагатьох (як ми можемо судити порівняно з зіставною кількістю усноісторичних джерел із теми в Україні) випадках. Складається враження, що усну історію про голод на Кубані воліють не бачити за межами регіональних інституцій і часто всередині них самих, а також прагнуть уникати комплексного аналізу відносно потужного цілісного масиву даних.

Дослідження представленості усної історії про голод у Росії як віддзеркалення стану історичної пам'яті у цій державі продовжує викликати багато запитань. Наприклад, чому в еміграції не виявлено потужної роботи козаків (і їхніх нащадків) з оприлюднення свідчень про голод? Можна аргументувати, що події Другої світової війни, в якій козаки брали активну участь, і часто не на боці радянської армії, «перебили» пам'ять про початок 1930-х рр. Але тоді чому українські емігранти уже в 1953 р. спромоглися видати «Білу книгу про чорні діла Кремля» (редактор якої, С.Підгайний, був уродженцем Кубані та походив із козацької родини) зі свідченнями про голод?! Чому ініціативу української діаспори у США із записування усної історії (через неможливість використовувати офіційні документи з архівів) про голод 1932–1933 рр. в Україні було підтримано створенням Комісії з українського голоду в Конгресі 1984 р. та як результат маємо публікацію звіту, тритомне англomовне видання свідчень та (опубліковане в незалежній Україні) чотиритомне україномовне видання?! Українсько-канадський дослідницький документаційний центр (Торонто) також веде роботу із записування усної історії про голод 1932–1933 рр. в Україні. Маємо констатувати: російська діаспора проводила активну

⁶⁵ *Сталін І.В.* Речь на I Всесоюзном съезде колхозников-ударников, 19 февраля 1933 г. [Електронний ресурс]: https://c21ch.newcastle.edu.au/stalin/t13/t13_39.htm

роботу із викриття злочинів комуністичного режиму, однак голод 1932–1933 рр. не став окремим епізодом, підкріпленим сотнями, якщо не тисячами, розповідей очевидців, як у випадку з українською діаспорою.

Свідчення очевидців голоду виводять людину, заколисану нарративом про могутність і непереможність СРСР, із зони комфорту. Вони відкривають інший кут зору на події, зокрема на Кубані в 1932–1933 рр. У них – вирок людиноненависницькій політиці влади, спродукованій комуністичною ідеологією. Російська еліта (наукова, політична), яка задає вектори розвитку держави, із низки причин відмовляється за-суджувати злочинну природу радянського режиму загалом, та злочини сталінізму зокрема. Між тим розуміння окремими людьми злочинної природи сталінізму недостатньо для зрушення в бік декомунізації суспільної свідомості і світогляду.

Дозволимо собі висловити припущення про відсутність в історичній пам'яті росіян голоду 1932–1933 рр. та обґрунтувати наш висновок. Голод розпочався у російських селах, так само, як і в українських, після 1929 р. із запровадженням політики колективізації та розкуркулення з метою концентрації коштів у руках держави для задоволення її мілітаристських потреб. Проте в українській масовій пам'яті злам, який стався в кінці 1932 та на початку 1933 рр., був настільки сильний, що його не змогла «перебити» навіть нацистська окупація. Зламу, який би кардинально вирізняв ситуацію голодування з кінця 1920 – початку 1930-х рр. і потребував би його виходу у вигляді проговорювання такого травматичного досвіду шляхом надання інтерв'ю та їх масового оприлюднення, – на території Російської Федерації (крім Кубані) не відбулося. Тож у «російській» пам'яті, виходячи з аналізу удоступнених усноісторичних джерел, у той самий період подібна картина не відстежується.

Інше наше припущення, базоване на аналізі стану представлення усної історії про голод початку 1930-х рр. в інформаційному просторі Росії, стосується незручності для сучасної російської влади нарративу усноісторичних джерел із цієї теми через ряд причин. По-перше, наявні усноісторичні джерела про голод на Кубані свідчать про подібність (етнічні характеристики, часові параметри, механізм дії, хід, наслідки) голодової акції тут із такою самою в УСРР. Потужна присутність зазначеного нарративу буде нагадувати про «доголодову» ідентифікацію більшості населення Кубані як українців. Також постане питання трагічної долі українських мешканців Краснодарського краю, зокрема виселення їх за етнічною ознакою. Нарешті, можливо припустити (маємо замало джерел для порівняння та глибших висновків), що нарратив усної історії відрізняється для українських і російських станиць, що, звичайно ж, є небажаним відкриттям в історичних дослідженнях Росії через контроль держави над історичною пам'яттю й намагання центральної влади пов'язувати голод винятково з економічними чинниками. Для пошуку відповідей на поставлені вище питання та озвучені роздуми, подальшим напрямом досліджень мав би бути: зібрати й дослідити усну історію (а також офіційні документи) про події в російських та українських станицях (чи були відмінності в реалізації механізму покарання козаків двох етнічних груп?).

По-друге, збирання й оприлюднення усноісторичних джерел про голод початку 1930-х рр. у Росії розкриває методи дій владних органів та уповноважених владою в ті роки. А ці методи подібні (відповідно до низки свідчень) до поведінки нацистів на окупованих радянських територіях. Звідси виникає незручна ситуація для держави, яка позиціонує себе переможницею над «коричневою чумою».

По-третє, дії вповноважених влади в той період, яскраво описані навіть у такому не досить потужному джерельному масиві, як усна історія про голод на Кубані,

кидають тінь на радянський режим та його очільника – «ефективного менеджера». Тема репресій, на відміну від 1990-х та навіть початку 2000-х рр., у Росії порушується на рівні фахових інституцій та науковців, залишаючись на узбіччі суспільної думки, через ототожнення у масовій свідомості й політичному дискурсі сучасного російського режиму з радянським. Відповідно, у публічний простір запроваджується фактично радянський наратив («велич держави», «вороже оточення», колишні республіки треба повернути до сфери впливу та ін.), в якому немає місця «переможеним» державою висланим «куркулям» і незручним жителям сіл, заморених рукотворним голодом через ідеологічні настанови й потреби.

Отже, наведені дані та проаналізований матеріал дозволяють нам зробити висновок про переважну відсутність в історичній пам'яті росіян такого катастрофічного зламу звичного способу життя, пов'язаного зі свідомим доведенням до голоду та свідомими обмеженнями, накладеними владою, які внеможливили порятунок від голоду. Присутність у колективній пам'яті такого зламу в інших, окрім Кубані, регіонах знайшла б вихід із кінця 1980-х рр. (як вона знайшла на Кубані та в Україні).

А мінімальну присутність у науковому дискурсі та інформаційному просторі кубанських усноїсторичних джерел щодо голоду (та, можливо, з інших регіонів, наприклад Поволжя) можна пояснити ідеологічними установками вже сучасної російської верхівки. А ці ідіологеми входять у суперечність із присутністю в масовій свідомості пам'яті про злочини радянської влади, та ще й за участі, чи хоча б невтручання, Й.Сталіна. Але, повторимо: досвід України показує, що настільки травматичний наратив для колективної пам'яті, яким став Голодомор осені 1932 – зими та весни 1933 рр., знайшов би вихід хоча б у 1990-х і початку 2000-х рр. – більш сприятливому періоді для дослідження злочинів сталінського режиму, і залишив би слід у вигляді публікацій усних джерел про трагедію голоду, зважаючи на кількість центрів із дослідження усної історії в Росії.

Насамкінець можемо зробити висновок про продовження геноцидної політики на Кубані, коли на додачу до демографічного заміщення населення шляхом виселення та вбивства голодом, знищувалася й пам'ять про людей українського походження, натомість про постраждалих кубанців-росіян згадувати можна і треба (хоча й обережно) в контексті «розкозачування», тобто боротьби радянської влади з козацтвом як явищем.

REFERENCES

1. Alekseenko, I.I. [1993]. *Repressii na Kubani i Severnom Kavkaze v 30-e gg. XX veka*. Izdano po zakazu Krasnodarskogo informatsionnogo nauchno-metodicheskogo tsentra. [in Russian].
2. Berdinskikh, V.A. [1992]. Problemy ustnoi istorii v SSSR. *Etnograficheskoe obozrenie*, 5, 149–152. [in Russian].
3. Bondarev, V.A. [2009]. Golod 1932–1933 v iuzhnorossyjskoi istoriografii: problemy, napravleniia i perspektivy issledovaniia. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 g.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 10–18. Krasnodar. [in Russian].
4. Borysenko, V. [2007] *Svicha pamiati: Usna istoriia pro henotsyd ukrainsiv u 1932–1933 rr.* Kyiv: Stylos. [in Ukrainian].
5. Eremeeva, A.N. [2009]. Golod na Kubany v pamiaty kubanskoho uchenoho V.F.Pysarenko. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 g.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 208–219. Krasnodar. [in Russian].
6. Golod na Kubani: 1932–1933 gg. Polevye materialy Kubanskoj folklorno-etnograficheskoi ekspeditsii Nauchno-issledovatel'skogo tsentra traditsionnoi kul'tury GNTU "Kubanskij kazachij khor" [2009]. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 g.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 336–442. Krasnodar. [in Russian].
7. Khudova, D. [1995]. Chernye dosky: tabula rasa: Golod 1932–33 v ustnykh svydetelstvakh. *Golod 1932–1933 gg.* (Ed. Yu.N.Afanasiev), 67–87. Moskva: RGGU. [in Russian].

8. Kondrashin, V. (2008). Prilozhenie 1: Spisok svitatelei goloda 1932–1933 gg. v Povolzhie i na luzhnom Urale, oproshennykh avtorom v khode sotsiologicheskogo obsledovaniia povolzhskikh i iuzhnouralskikh dereven. *Golod 1932–1933 gg.: tragediia rossiiskoi derevni*, 488–506. Moskva: ROSSPEN. [in Russian].
9. Korsakova, N.A. (2009). Golod 1932–1933 gg. na Kubani v vospominaniakh starozhilov. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 gg.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev, 208–215. Krasnodar. [in Russian].
10. Kulchytskyi, S.V. (2021). Kondrashyn Viktor Viktorovich. *Entsyklopediia istorii Ukrainy. Dodatkovyi tom 2*. [in Ukrainian].
11. Pertseva, Iu. (2014). Rol nauchnykh tsentrov v izuchenii i sokhraneniі kulturnogo nasledyia kazakov luga Rossii (1970–2000-e gg.). *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, 3(27), 93–104. [in Russian].
12. Rebrova, Yu. (2010). Organizatsiia i deiatelnost studencheskogo nauchnogo obshchestva po ustnoi istorii Kubanskogo gosudarstvennogo tekhnologicheskogo universiteta. *U poshukakh vlasnoho holosu: Usna istoriia yak teoriia, metod ta dzherelo*. (Eds. H.H.Hrinenko, N.Khanenko-Frizen), 120–128. Kharkiv. [in Russian].
13. Rozhkov, A.Iu. (2009). «Myshi sieli liudei...»: pamiat o golode 1932–1933 gg. v otklikakh na publikatsii I.I.Alekseenko. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 gg.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 48–57. Krasnodar. [in Russian].
14. Ryblova, M.A. (2012). “Ustnaia istoriia” donskikh kazakov v polevykh etnograficheskikh issledovaniiah. *Vestnik Volgogradskogo gosudarstvennogo universiteta*, 1(21), 177–184. [in Russian].
15. Verstiuk, V. (2009). Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini – henotsyd ukrainskoho narodu. *Holodomor 1932–1933 rr. v Ukraini: prychny, demografichni naslidky, pravova otsinka: Materialy mizhnarodnoi naukovoї konferentsii*. Kyiv, 25–26 veresnia 2008 r., 15–31. Kyiv: VD “Kyievo-Mohylianska akademiia”. [in Ukrainian].
16. Vlaskina, N.A. (2009). Iazykovoї kontsept golod v Donskikh govorakh. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 gg.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 174–184. Krasnodar. [in Russian].
17. Vlaskina T.Iu. (2009). Golod na Donu po ustnym svidetelstvam. *Istorycheskaia pamiat naseleniia luga Rossii o golode 1932–1933 gg.: Materialy nauchno-prakticheskoi konferentsii* (Eds. N.I.Bondar, O.V.Matveev), 155–174. Krasnodar. [in Russian].

Tetiana Boriak

Candidate of Historical Sciences (Ph. D. in History), Doctoral Student,

T.Shevchenko National University of Kyiv

(Kyiv, Ukraine), tetiana.boriak@fulbrightmail.org

ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-7472-0014>

The Famine of 1932–1933 in Historical Memory: Ukraine vs Russia (Reflections on Oral History Sources)

Abstract. The goal of the article is to analyze condition in informational space (here we take oral history centers and internet network) of the famine 1932–1933 survivors' testimonies in Russia to find presence or absence of the given above famine in historical memory. **The research methodology** is based on the principles of historicism and objectivity. The main methods are the methods of periodization (analysis of oral history sources in the frames of certain chronological frames), history-cultural attribution (dependence of time and place of creation, content of oral history sources on specific social professional environment and value imperatives of this environment) and history-comparative (correlation of development vectors and making available of oral history sources about the famine in Russia and Ukraine). **Scientific novelty.** The article suggests looking at the problem of preservation of memory about the famine of the beginning of the 1930-s in Russia through the prism of accumulation of historical sources about this event – of oral history by specific research centers and representation of these data in internet. **Conclusions.** The author states relative presence in informational space of oral history sources about the famine in Kuban of 1932–1933 represented in: publication of sources; of separate testimonies; activity of scientific expeditions of Kuban choir on writing down of testimonies, including ones about the famine. At the same time, the resources with the testimonies of the famine survivors in the regions other than Kuban are almost absent. It is important to take into account that the centers on oral history research have been created in many Russian regions. The article proposes explanations of such geographical disproportions in representation on oral history sources in Russian Federation.

Keywords: oral history sources, oral history, famine of 1932–1933, historical memory, Kuban, Russia, Ukraine.